

ԵՐԿԱՄՍԵԱՅ ՀԱՆԴԵՍ

ՄՇԱԿՈՅԹԻ ԵՒ

ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

Խմբագիր՝ Ս. ՎՐԱՅԵԱՆ

Բ. ՏԱՐԻ, ԹԻԻ 3

1934

ՄԱՅԻՍ - ՅՈՒՆԻՍ

ԴՐՕ

ՄԻ ՀԱՏԻԱԾ ՅՈՒՇԵՐԻՑ*

I

ԶԱՐԿ, ԵՐԵՒԱՆ ԶԱՆ.

1905 թ. մայիսին ահարեկեց Բազուի եւ շրջանի քաղաքապետ Նախաճէն: Բազուի Կենտրոնական Կոմիտէի վճռով, եւ հեռացայ Թիֆլիս. Բազուում մնալս համարում էր վտանգաւոր:

Ինձ հետ էր եւ ընկերս՝ Կոսն: Կենտր. Կոմիտէն սաստիկ դժգոհ էր նրանից, որովհետեւ նա, ահարեկման վճռական վայրկեանին, նշանակած տեղում չէր երեւացել: Նոյնիսկ նրան ուղղում էին արտաքսել մեր զինուորական շարքերից, բայց իմ միջնորդութեամբ եւ խնդրանքով՝ զիջող եղան եւ թոյլ տւին, որ ինձ հետ միասին մեկնի Թիֆլիս:

Առաւօտեան ժամը 7-ի մօտերը հասանք Թիֆլիսի կայարանը, որտեղից անմիջապէս զնացինք ներկայանալու Բժ. Յ. Տէր-Դաւթեանին, որ, իբրեւ Հ.Յ.Դ. Բիւրօի անդամ, որոշելու էր մեր անելիքը:

Դրան զանգի վրա դուրս եկաւ բժշկի մայրը, մի փոքր շւարած ու զարմացած զննեց մեզ ու հարցրեց.

*) Այս հատածով չի սպառում մեր խոստումը Դրօի յուշերի հրատարակութեան մասին: Ընդհակառակը, մեծ վստահ եմ, թէ պիտի կարողանանք «Վեմ»-ի էջերում տալ Դրօի ընդարձակ յուշերն ու տեսութիւնները մեր մերձաւոր անցեալի գէպերի եւ երեւոյթների մասին: ԽՄԲ.

— Ո՞ւմ էք ուղղում :

— Բժշկին :

— Էս ժամին բժիշկ կը լինի, յետո՛յ եկէք, կարճ պատասխանեց նա եւ պատրաստուամ էր դուռը փակել երեսներիս, բայց մենք աշնքան էլ հեշտութեամբ տեղի տուողը չէինք: Առանց մի խօսքի վերջրինք մեր կապոյցները եւ մտանք ներս :

— Մայրի՛կ, մենք նրա հետ դորժ ունենք, ասացի ես եւ յանձնեցի Բազուի Կենտր. Կոմիտէի ծածկադիր նամակը բժշկին :

Մայրիկը մեղմացաւ : Կարգադրեց, որ մեր իրերը դնենք նախասենեակում եւ մտնենք բժշկի ընդունարանը :

Այստեղ սպասեցինք ժամը ութից—ինը : Անշուշտ մայրիկը չէր կամեցել խանդարել որդու քունը եւ չէր զարթեցրել : Ո՞վ գիտէ՝ գիշերը ո՞ր ժամին էր վերադարձել տուն կուսակցական ժողովից :

Ժամը իննը կը լինէր, երբ մայրիկը նորից մտաւ ներս եւ մեզ հրաւիրեց սեղանատուն : Քիչ յետոյ եկաւ եւ բժիշկը : Այստեղ առաջին անգամ ծանօթացա՜ք մեր սիրելի բժշկի հետ, որի անուն մինչեւ այդ շատ էի լսել :

Նախաճաշից յետոյ, բժիշկը ուղղեց մեզ մի քանի կարճ հարցումներ եւ ուղեց իմանալ, թէ ինչի՞ կարիք ունենք : Բազուի Կենտր. Կոմիտէն գրել էր նրան, որ մեզ ցոյց տայ բարոյական եւ նիւթական ամէն աջակցութիւն, բայց առանց դրան էլ նա մեզանից ոչինչ չէր խնայի : Կոտն յայտնեց, թէ ինքը ցանկանում է մնալ Թիֆլիսում, ուր ապրում էր իր մայրը, իսկ ես ուղղում էի դնալ Երեւան : Բժիշկը երկուսիս էլ ուշադրութեամբ լսելուց յետոյ, դարձաւ ինձ.

— Լա՛ւ մտածիր, գուցէ քեզ համար էլ այստեղ մնալը աւելի լաւ է : Վստահ եղիր, որ պէտք եղած ամէն աջակցութիւն կը ստանաս :

— Ո՛չ, առարկեցի ես, անպատճա՛ռ ուղղում եմ գնալ Երեւան :

Ինձ Երեւանը գրաւում էր երկու պատճառով. նախ՝ այնտեղ էլ արդէն սկսել էին հայ-թրքական ընդհարումները. երկրորդ՝ Երեւանում էին իմ երկու ամենամտերիմ ընկերները՝ Դաշնակցական Խէչոն եւ Փառակեցի Մկրտիչը, որոնց ձեռքի տակ ես կարող էի օգտակար լինել Երեւանի շրջանի ինքնապաշտպանութեան դործին :

Բժիշկը ուշադրութեամբ լսեց իմ պատճառարանութիւնները :

— Լա՛ւ, ասաց նա եւ անմիջապէս մի տոմս գրեց : Ա՛ռ այս

տոմար եւ զնա՝ ընկ. Մանասի^{*)} մօտ, նա ամէն բան կը կարգադրէ:

Յետոյ, մի պահ կանդ առաւ, մտածեց ու նորից դարձաւ ի՛նձ:

— Իսկ ճանապարհածախս ունի՞ս:

Այո՛, ճանապարհածախս Բաղուժ ստացել էի բաւարար չափով:

Ընկերս զնաց մօր մօտ, իսկ ես բժշկի զբաժնի տոմար ձեռքիս՝ զնացի փնտրելու ընկ. Մանասին: Նրան էլ առաջին անգամը պիտի հանդիպէի: Բժշկի տւած ցուցմունքներով հեշտութեամբ դտայ եւ յանձնեցի տոմար: Կարճ հարցումիորձից յետոյ, նա էլ բանաւոր համարեց ցանկութիւնս եւ ասաց.

— Կատարելապէս հասկանում եմ քեզ: Լաւ էս անում, որ ուղում ես զնալ Երեւան: Իսկ ի՞նչ զէնք ունես մօտդ:

— Մի պարարելում ատրճանակ, պատասխանեցի ես:

Մանասն անմիջապէս ինձ կառք նստեցրեց եւ տարաւ Վերիամիստիական փողոցի վրա գտնուող մի համեստ ճաշարան: Ներս մտնելուն պէս իր մօտը կանչեց արտաքինով խիստ պարզ հագնւած մի մարդ եւ ականջին ինչ որ բաներ փոխաց: Ճաշարանից վերադարձանք Մանասի բնակարանը, իսկ քիչ անցած այնտեղ եկաւ նաեւ վերոյիշեալ մարդը եւ Մանասին յանձնեց մի փոքրիկ արկղ: Մանասը բաց արաւ եւ միջից հանեց մի բոլորովին նոր մատուցէր ատրճանակ: Ատրճանակը յանձնեց ինձ եւ ասաց.

— Սա Թիֆլիսի Կենտրոնական Կոխէի կողմից նւէր եմ տալիս քեզ: Մօտիդ պարարելումը կը յանձնես Երեւանի զինական մարմինն:

Կարող էք երեւակայել, թէ ի՞նչ ուրախութիւն պատճառեց ինձ Մանասի նւէրը, մանաւանդ այդպիսի ջերմ զգացմունքով տրւած:

Թիֆլիսում երկար չմնացի. անմիջապէս մեկնեցի Երեւան: Արդէն քաղաքում եւ ամբողջ նահանգում միջնորոտը լարւած էր: Ճանապարհները դարձել էին վտանգաւոր: Թուրքերն ու հայերը իրարու դէմ էին կանգնած, իրրեւ երկու թշնամի բանակներ: Մանաւանդ, յարաբերութիւնները սրւել էին Նախիջևանի ընդհարումներից յետոյ:

Դաշնակցական ինչո՞ն ինձ ընդունեց արտակարգ ուրախութեամբ

*) Սարգիս Մամասեան, դաշնակցական յայտնի գործիչ. հայ-քրքական ընդհարումների ժամանակ նրա ձեռին էր կենտրոնացած զենքի գործը: Հայաստանի Հանրապետութեան օրով՝ երբիս գործոց նախարարի օգնական: 1920-ի ին սպանւեց ռուսական զինուորի զինով, Բագու գերեւուց յետոյ:

ու անմիջապէս ներկայացրեց Գալուստ Ալոյեանին*) եւ վերջինիս գիտութեամբ ու համաձայնութեամբ ինձ առաւ իր տրամադրութեան տակ՝ նոյն օրն իսկ նշանակելով թուրքիկ խմբի խմբապետ։ Այդ խումբը բաղկացած էր եօթը հոգուց։ Ես եղայ ութերորդը։ Մեր մշտական հաւաքատեղին Զոկի ծանօթ կաթնատան յետեւի սենեակն էր, ոստիկանատան կից։

Նախ քան գործի անցնելը ես խնդրեցի երկու օրով արձակուրդ։ Մէկ տարի էր որ դուրս էի եկել ծննդավայրիցս, ուղում էի տեսնել իդդերը, ծնողներին, աղականներին ու բարեկամներին։ Խէչօն ուրախութեամբ թոյլ տւեց։ Ես վարձեցի մեր դաշնակցական կառապան Միխօի կառքը եւ մեկնեցի դիշերով։ Ես վտանգւած էի եւ չէի ուղում լուսով մտնել Իդդեր։

Սուրմալուն միակ վայրն էր, ուր հայ-թրքական բարի հարեւանական յարաբերութիւնները խախտւած չէին։ Շրջանը խաղաղ էր եւ ճամբորդութիւնը ապահով։

Առաւօտեան դէմ հասայ մեր տուն եւ ամբողջ օր տնից դուրս չեկայ։ Երեկոյեան մօտս եկաւ Գեորգանը**) եւ յայտնեց, որ Երեւանում սկսւել են հայ-թրքական ընդհարումներ եւ թուրքերը բաւական շատ հայեր են կոտորել։ Լուրը չափազանց ծանր տպաւորութիւն թողեց վրաս։ Ես ինձ դդում էի յանցաւոր։ չէ՞ որ թուրքիկ խմբի պետ էի նշանակւած եւ ընդհարման ժամանակ պարտականութիւններ ունէի կատարելիք։

Այլեւս երկար մտածելու ժամանակը չէր։ Հակառակ ծնողներին թախանձանքին, որ դէթ մի օր էլ մնամ իրենց հետ, նոյն դիշերն իսկ ճանապարհ ընկայ Երեւան։ Գեորգանը հետս գրեց իդդերցի Գասպարենց Մելիքսեթին, որի հետ մեկնեցինք կառքով, հայկական զիւղերի վրայով։

Դեռ լոյսը չէր բացւել, որ հասանք Երեւան։ Ես անմիջապէս վաղեցի Խէչօնեց տունը։ Նա ապրում էր Խէչումեանենց բնակարանում, Յարսիկի թէ Բեհրութեան փողոցում։ Ներս մտնելով՝ ապշած տեսայ, որ Խէչօն կիսահանւած նստած հաց է ուտում։ Ինձ որ տեսաւ, բարձր պոռաց։

— Հը՛, խաթաքեա՛ր, եկա՞ր, դէ՛, արի հաց ուտենք...

*) Գալուստ Ալոյեան, կուսակցական ամուսնով Թորոս, հին դաշնակցական գործիչ ու զինագործ։ Սպանեց չէրամբի ձեռքով, 1914 թ. առաջ, վանից կովկաս անցնելիս։

**) Իդդիքի դաշնակցական ընկերներից։

Սէջօի մայրիկը, որ մեր բոլորիս մայրիկն էր, ասաց.

— Սէջօս աշխարհը շլակել ա, ման ա գալիս. առաւօտուց հաց չի կերել, հէնց նոր եկաւ:

Ես Սէջօին երբեք այդքան ընկճւած ու մտադրաւ չէի տեսել: Ով նրան ճանաչում էր, գիտէր, որ ինչքան դժւար պայմանների մէջ էլ գտնւէր, միշտ կը պահէր հոգեկան արիւթիւնը եւ իր մշտադրւարթ եւ օրհնեալ կատակներով կուրախացնէր ամենքին: Այժմ ընկել էր խորունկ տխրութեան մէջ եւ երեսին ժպտալ չէր երեւում:

— Հը՛, ի՞նչ կայ, Սէջօ, հարցրի ես:

Նա դադարեց ուտել: Սաստիկ յուզւած էր: Մարմնի բոլոր ջիւղերը լարւած էին: Աչքերը խոթոտոտ՝ երկու ձեռքի վրա յենւեց եւ թողեց ճաշի սեղանը:

Էլ ի՞նչ պիտի լինի, պատասխանեց նա դառնութեամբ, հալա որ ջարդեցին, մնացածը յետոյ կը պատմեմ:

Ու ամբողջ երկարութեամբ ձգւեց թախտի վրա, երկու ձեռքերը երկարացրեց մարմնի երկու կողմը, ոտքերով հանեց կօշիկներն ու մի կողմ շարտեց անիւթօրէն եւ մայրիկին խնդրեց, որ մի բանով ծածկէ: Մայրը շատ խնդրեց, որ շորերն էլ հանէ, բայց նա չը լսեց ու այդպէս էլ քնեց:

Ես անցայ հարեւան սենեակը: Այնտեղ էլ նոյնպէս շորերը հագին, քնած էր Փառակեցի Մկրտիչը: Սէջօից ես դեռ քաշում էի, բայց Մկրտիչի մօտ շատ ազատ էի պահում ինձ: Ես նրան հրեցի ու կանչեցի.

— Է՛, դռնի Աղամալով, վե՛ր կաց: Մի պատմիր տեսնենք ի՞նչ է պատահել:

Մկրտիչի պատմութիւնից պարզեց, որ քաղաքի թուրքերը, յանկարծակիի բերելով՝ յարձակւել են հայերի վրա եւ 20-25 հայեր են սպասել, որ կենտր. կոմիտէն ղէնքի պակասութեան պատճառով սարսափի մասնւած՝ գլուխը կորցրել է եւ հրահանգել է առ այժմ զգոյշ մնալ, ընդհարումների առիթ չտալ եւ պատրաստւել: Ծանր դրութիւն էր ստեղծւել քաղաքում: Թուրքերը առաջին յաջողութիւնից երես առած՝ ամէն բոլոր կարող էին նոր յարձակումներ գործել ու նոր ջարդ առաջ բերել:

Ես էլ պառկեցի Մկրտիչի կողքին եւ անընդհատ հարցեր էի թափում նրա գլխին, իսկ նա, կէս-քուն, կէս-արթուն, քթի տակից ինչ որ բաներ էր մըթմըթում: Նրա այդ մըթմըթոցից ոչինչ չհասկցայ:

Առաւօտեան երբ զարթնեցինք, Սէջօն արդէն տանը չէր: Գնացինք Զոկի կաթնատունը, այնտեղ էլ չկար: Զանիբեղեան Հայկօից

խմացանք, որ զնացել է ման գալու քաղաքի դերքերը եւ նոր կարգադրութիւններ անելու :

Ճաշի մօտերը Սէջօն վերադարձաւ կաթնատուն : Նրա հետ էին եւ իր երկու թիկնապահները՝ Կոլոտ Շահէնը եւ մի էջմիածնացի տղայ, որի անունը մոռացել եմ : Անցանք յետեւի սենեակը : Սէջօն հրամայեց Շահէնին կանգնել դրան առաջ եւ ոչ ոքի ներս չթողնել, իսկ ինքը նստեց սեղանի մօտ չիրութիւնը լեցրեց մախոռկայով*) ու սկսեց ծխել : Յետոյ ոտքի ելաւ ու սկսեց ման գալ՝ փստացնելով չիրութիւնը եւ ծխի քուլաները դուրս փչելով բերնի երկու կողմերից : Սա ու Մըկըրտիչը լուռ հետեւում էինք նրա շարժումներին : Ի՞նչ էր խռովում նրա հոգին : Ինչո՞ւ էր այդքան անհանգիստ ու մտադրաղ :

Սէջօն մէկէն ընդհատեց իր դրօսանքը, կանգ առաւ մեր առջեւ եւ սկսեց նկարագրել ստեղծւած դրութիւնը :

— Նախիջևանն ու Շարուրը շատ ծանր վիճակի են մատնւած, կարող են ջարդւել, Դարպաղեալը ենթակայ է թարաքեամայի**) անմիջական հարւածներին : Սուրմալուի մի բուն հայութիւնն էլ բնաջրնջման վտանգի տակ ա : Երէկւայ ջարդը սիրտ պիտի տայ Երեւանի թրքութեան, իսկ հայերի ոգին պիտի բնկնի : Կոխը շատ ա մեծ . իմ դիւի բանը չէ էս դործը : Բինգեաղ Կենտրոնական Կոմիտէի մէջ էլ էն մարդը չկայ, որ այս չափի զինուորական դործեր ըմբռնի ու վարէ : Փամբուլտի ու գէնքի տեսակէտից էլ մենք շատ խեղճ ենք, մինչ թրքութիւնը զինւած ա ու զինւում է կառավարութեան օժանդակութեամբ : Ասում են՝ Դումանը պիտի դայ . ա՛խ, ուր ա մի գոր : Նա շատ նաղ անել չի գիտի, քեաֆուր օղլին՝ կնանիքը ծախել կը տայ, աթապնի եանդար, փափախները ծախել կը տայ ու էս շուն յորդի հարուստներին կը ստիպէ գէնք առնել : Եւ, վերջապէս ամէն մէկին իր տեղը կը դնի եւ իր ճամբէն ցոյց կը տայ :

Իր ճառը վերջացնելուց յետոյ, Սէջօն շարունակեց փստացնել չիրութիւնը : Եւ աւելացրեց .

— Բէնամուս եղանք . Երեւանի մէջ էլ թուրքերը մեզ տւին : Կենտրոնական Կոմիտէն էլ մի եանից դատը՝ բէգատը քցել ա, թէ՛ ամէն զգուշական միջոց ձեռք առ, որ նոր ընդհարումների առիթ չստեղծւի, թէ՛ ընդհարման պատասխանատուն դու ես, թէ՛ առիթներ ստեղծողը ամենախիստ պատժի կենթարկւի : Չեմ իմանում՝ ի՞նչ անեմ :

*) Ծխախոտի հասարակ տեսակը :

**) Քոչուր քուրքեր :

Ապա հրամայեց Մկրտչին, որ անմիջական հսկողութեան տակ առնէ եւ ղեկավարէ Ծնթաղի զիրքերը, որտեղից կարող էին թըրքական կառաղի յարձակումներ տեղի ունենալ:

— Իսկ ես, վերջացրեց նա, անձամբ եղել եմ միւս շրջանները, նշանակել եմ շրջանապետներ եւ տեւի հարկաւոր հրահանգները:

Իմ թոռուցիկ խմբին էլ, որի անդամների թիւը երկու օրւայ մէջ հասել էր 12-ի, հրամայեց բաժանուել երկու մասի, կէսը կեդրոնացնել Ամիրեանի քարվանսարայում, բազարի զիմացը, որտեղ ջարդւել էին հայերը, իսկ միւս կէսը միշտ պատրաստ պահել կաթնատան յետեւի սենեակում:

Ես իմ թոռուցիկ խմբի անդամների մի մասին ղեռ չէի ճանաչում: Նախ՝ բոլորին հաւաքեցի Թաղա եկեղեցու բակը. եօթ հոգուն Քիւրդ Խէչօի ղլխաւորութեամբ ուղարկեցի Ամիրեանի քարվանսարան, միւս մասին էլ հրամայեցի սպասել Զօկի կաթնատան յետեւի սենեակում: Ինքս էլ, Խէչօի կարգադրութեամբ, զնացի նրա մօտ:

Այստեղ նորից ու նորից խօսեցինք տեղի ունեցած հայկական ջարդի, նրա թողած ազդեցութեան, ունենալիք հետեւանքների մասին: Երեւանի ժողովուրդը շատ էր ազդւել դէպքից: Ամէնքի մէջ տիրում էր յուսալքում: Երեւանցիք որ գուցէ ամենից լաւ ծանօթ էին Դաշնակցութեան մարտիկների կեանքին՝ ու քաջագործութիւններին, որ ա՛յնքան մեծ յոյսեր էին դրել Դաշնակցութեան վրա, այժմ չձմեռ ու չլարել էին: Զէին հասկանում, թէ ի՞նչպէս պատահեց կոտորածը, թէ ինչո՞ւ լուռ եւ անդործ էր Դաշնակցութիւնը, ինչո՞ւ հարւածին չպատասխանեց հակահարւածով:

Հոգեբնական այս ծանր վիճակը ամենից խորը զգում էինք մենք՝ դաշնակցական մարտիկներս: Խէչօի վշտալիւր արտայայտութիւնը, թէ՛ «նամուս չմնաց, պէ՛տք է այս անարգանքը մաքրենք», ամբողջապէս արտայայտում էր եւ մեր տրամադրութիւնները:

Այո՛, կարելի է՞ր կուլ տալ հասցւած անպատուութիւնը:

Միւս կողմից՝ պարզ էր, որ առաջին յաջողութիւնից երես առաժ թշնամին տեղը հանդիստ չպիտի նստէր: Արդէն նշանները երեւում էին. թուրքերը հեւ ի հեւ պատրաստուում էին նոր յարձակման համար: Եւ րնական է, որ օգտուէին հայերի ընկճւած տրամադրութիւնից եւ արագացնէին հարւածը: Մի նոր յաջող հարւած եւս, եւ հայերի համար կը ստեղծւէր անտանելի կացութիւն: Յաղթական թուրքը ղլուխ կը բարձրացնէր եւ քաղաքից դուրս, հայ-թըրքական ընդհարումների հրդեհը կը տարածւէր ամբողջ նահանգում:

Ես տեսնում էի, որ այս մտքերը տանջում էին եւ Խէչօին ու

Մկրտչին: Ինքնապաշտպանութեան գործի ղեկավար խէչօի եւ նրա օգնական Մկրտչի վրա էր ընկնում կոտորածի եւ ծագելիք բարդութիւնների անմիջական պատասխանատուութիւնը: Խէչօի մէջ մի կողմից խօսում էր լաւագոյն մարտիկի թասիւրը, միւս կողմից նրան խորապէս յուզում էր ժողովրդի ապահովութեան հոգսը: Վերջապէս, նրան անհանգստացնում էր եւ Դումանի գալու լուրը: Հէ՞ որ ինքը Դումանի լաւագոյն զինւորներից ու նրան պաշտողներից էր: Ի՞նչ երեսով պիտի ներկայանար նրան:

— Հէ՛յ, մէրդ մեռնի, խէչօ՛, ի՞նչ երեսով պիտի երեւաս Դումանին, կրկնում էր նա անընդհատ:

Դրութիւնն անտանելի էր ոչ միայն խէչօի, այլ եւ Երեւանի հայութեան համար: Կենտրոնական Կոմիտէն կարգադրել էր խոհեմ լինել ու սպասել, բայց Հէ՞ որ թշնամին չէր սպասի: Կուռի մէջ յաղթութիւնը մեծ չափով ապահովւած է նրան, ով իր ձեռքը կառնէ նախաձեռնութիւնը: Բոլոր երեւոյթները ցոյց էին տալիս, թէ սպասելու անմիտ քաղաքականութիւնը կարող էր լինել կորստաբեր հայերի համար: Ընդհակառակը, հակահարւածը մեր կողմից, յաջողութեան դէպքում, հիմնովին պիտի փոխէր դրութիւնը եւ հայերին պիտի դնէր աւելի նպաստաւոր մի՞նչակում: Պատերազմը յայտարարել էր թշնամին. մենք պաշտպանողի դերում էինք: Լաւագոյն պաշտպանութիւնը յարձակումն էր:

Այսպէս մտածում էինք մենք Մկրտչի հետ: Երկար ու բազմակողմանի քննելով ստեղծւած կացութիւնը, մենք որոշեցինք առաջարկել խէչօին մեր ձեռքը առնել նախաձեռնութիւնը:

— Վա՛յ, խաթաքեար քէօփօղլիք, ասաց նա, ես էլ ամբողջ օրը դրա մասին եմ մտածում: Խոմ թուրքերը մեր գլխին աւան չդառա՛ն: Բէնամուս սպրեւն էլ մի բան չէ. որտեղ կտուրի կապը ... ու վերջացրեց մի սարսափելի հայհոյանքով:

Ապա խէչօն պինդ փակեց սենեակի դուռը, եւ երեքով նստանք խորհրդակցելու դրութեան եւ մեր անելիքների մասին: Ամենից առաջ ստուգեցինք մեր տրամադրութեան տակ գտնւած զէնքի քանակը. պարզեց, որ մեր ունեցած մոսին հրացանների թիւը հարկւրը չի անցնում. ունէինք նաեւ յիսուսի չափ ատրճանակներ, մեծ մասով մատուցէր: Շատ չէր այդ, բայց եւ այնպէս գործ կարելի էր տեսնել:

Խէչօն կանչել տեց մեր պահեստապետ Զանիրէկեան Հայկին: Սա թուրքովի ներս ընկաւ եւ բերեց մի ուրախ լուր. հէնց նոյն օրը Ալեքսանդրապոլից ստացել էր 15 մոսին հրացան եւ 4000 փամփուշտ:

— Ի՞նչ մօտիկներ են, հա՛, բոլորովին նոր, դեռ կաքաւի ձէն չեն լսել, չաղակրատում էր Հայկը:

— Լա՛ւ, լաւ, խաթաքեար քեովօղլի, ընդմիջեց ինչօն, էդ մօտիկները մարդու չես տայ եւ կը պահես պատրաստ:

Մեր խորհրդակցութիւնը վերջացաւ բարձր տրամադրութեան տակ: Ձեռք առնւած ռազմագիտական միջոցները յոյս էին ներշնչում, որ այլեւս թուրքերը չէին կարող անակնկալի բերել ու կոտորել հայերին:

Նոր ընդհարումը տեղի ունեցաւ մեզ համար աւելի նպաստաւոր պայմաններում: Ժամը ցերեկայ 12 էր, երբ կռիւը սկսեց: Ես իզդիրցի Մելիքեթի հետ փոստի մօտ էի, որտեղից ծայր տեց հրազենների տրաքոցն ու սարսափահար փախսիւթը: Ձոկի կաթնատունը փոստից հարիւր քայլի վրա էր: Շտապեցինք այնտեղ: Թռուցիկ լամբի տղաներն արդէն փողոցումն էին, կաթնատան առաջ եւ հրամանի էին սպասում:

Խէչօն, որ մինչեւ այդ շրջել էր քաղաքի բոլոր կայաններն ու դիրքերը եւ ժամը 11-12-ին նստած էր «Ֆրանսիա» հիւրանոցում, կանդուրաւեանի*) պատշգամբում, Աստաֆեան փողոցի վրա, հրացանաձուլիան առաջին իսկ վայրկեանից թռել էր փողոց եւ այժմ մեծ-մեծ քայլերով դնում էր Բուլվարի ուղղութեամբ: Նրան միշտ, որոշ հեռաւորութեան վրա, հետեւում էր իր թիկնապահ կարճահասակ Շահէնը: Ես տղաներին կարգադրեցի.

— Տղե՛րք ջան, դէպի Բուլվար:

Իսկ ինչօն բղաւում էր.

— Հը՛, բարձա՛մ օլասան, զարկելով դէպի՛ Մէյդան:

Կռիւը տարածւեց ամէն ուղղութեամբ: Գլուխները կորցրած, իրենց ունեցածքը թողնելով անտէր, փախչում էին հայ ու թուրք խանութպաններ, փայտալճառներ, մանրալճառներ, կառապաններ, ամենքը: Պայթել էր Դաշնակցութեան մատուղէրը, եւ կռուութեան պատրաստակամութեամբ փողոց էին թափւել պատանի աշակերտներ, երիտասարդներ, ծերեր, բոլորը սրտապնդած փոխվրձփի դաղափարով: Սկսած իրարանցման հետ միաժամանակ ծայր տըւին դիրքային կռիւներ հայ եւ թուրք թաղերի միջեւ:

*) Գիւղատնտես Պօղոս Կանդուրաւեան, հին դաշնակցական, Երեսնի կնետր. Կոմիտէի անդամ, Հայաստանի Հանրապետութեան օրով Պետական Գոյֆերի բաժնի վարիչ էր:

Դամբրբուլադի կողմից թաթարները շարունակ ուժեղ զորհներ էին գործում հայկական Շնթադի վրա եւ մերոնց շնչառակի կրակի տակ ընկնելով՝ յետ էին նահանջում։ Մեր մարտիկները մինչ այդ արդէն մաքրել էին Բուլաւը, Մէյզանը, Սուրբ Սարգսի փողոցը եւ օգնութեան էին դնում Շնթադին։ Երբ ես իմ մարտիկների հետ հասայ Շնթադ, տեսայ որ Մկրտիչը գերբեց գերբ անցնելով խրախուսում էր կռուողներին եւ հրահանգներ տալիս։ Մեր երեւումը աւելի եւս սրտապնդեց կռուողներին, որոնց կրակի տակ թշնամին հարկադրեց փակել տներում։

Այս տաք կռիւի ժամանակ մեր տղաները դրաւեցին Դամբրբուլադի թուրք գերբերի եւ Շնթադի մեր գերբերի միջեւ գտնուող հանրատունը, որ բարձրութիւնից իջնում էր շրջապատի վրա։ Այս գերբի զրաւումով թուրքերի շարժումը գէպի Շնթադ դարձաւ անկարելի։

Իմ մարտիկների մի մասը թողնելով Մկրտչի տրամադրութեան տակ՝ միւսների հետ վերադարձայ Զոկի կաթնատունը։ Այնտեղ իմացայ, որ Խէչօն անցել է Փանահ խանի տան վերեւը ընկած մեր գերբերը։ Տղաների հետ շտապեցի նրա մօտ։ Նա տղաներին դասաւորեց թոյլ գերբերում, անհրաժեշտ հրահանգները տւեց եւ ինձ հետ վերադարձաւ կաթնատուն։ Այստեղ Խէչօն ասաց, թէ թուրքերին լռեցնելու լաւագոյն միջոցներից մէկն էլ կը լինէր այն, որ մի խումբ տղաներ Նորքի սարով բարձրանային Դամբրբուլադի գլուխը եւ հրացանի կրակի տակ առնէին թշնամուն։ Այս միտքը սրտիս շատ մօտ եկաւ։ Ես խնդրեցի, որ թոյլ տայ ինձ գնալու։ Խէչօն համաձայնեց եւ իմ տրամադրութեան տակ զրեց Թիֆլիսից նոր եկած մօտ տասը սքանչելի մարտիկներ՝ Կոփեցի Կնեազին, Էրզրումցի Արամին, Թիֆլիսեցի Շէկ Տիգրանին, եւայլն։ Սրանցից ոմանք զինւած էին ատրճանակով, մի մասն էլ բոլորովին անզէն էր։ Խէչօն հրահանգը ձեռքիս գնացի ուղիղ մեր պահեստապետի մօտ եւ տղաների համար ստացայ հրացաններ հարիւրական փամփուռներով ու փամփռակալներով։ Զինւած մարտիկներին միացան եւ Նորքի ուժերը, որոնց մեծ մասը անզէն էր կամ միայն դաշոյն ունէր։ Գիշերւայ ժամը 10ին պիտի յարձակէինք։ Նորքիք լաւ ծանօթ էին ճանապարհներին եւ մեր բռնելիք գերբերին։ Մեր շարժելու վայրկեանին հասաւ նաեւ Խէչօն եւ մեր շուրջը գտնւած անզէն զիւղացիներին տեսնելով՝ սրախօսեց։

— Հը՛, լի՛նչ ա, պոլի՛*) էք կազմել։

*) Զօրագումն։

Եւ հրամայեց, որ լոյսը չբացւած վերադառնանք Նորք:

Ընկանք ճանապարհ: Էլ կարող էք երեւակայել, թէ ինչպէս էի կառավարում այդ խալտարդէտ խաժամուժը: Ժամ ու կէսից յետոյ հասանք նշանակւած տեղը եւ բռնեցինք ամուր դիրքեր: Մեր դրութիւնը հիանալի էր. թիկունքը ապահովում էին լեռները. մենք իշխում էինք թուրքերի վրա, որոնք, երեւի, չէին ենթադրում, թէ այդ բարձունքներից իրենց գլխին կրակ պիտի թափուի:

Իմ բարձր դիրքից ես դիտում էի վարը տարածւած թրքական թաղը, որտեղից հրացանի ձայներ էին հասնում: Այժմ, երեւի, Մըկըրտիչը քրտնաթո՛ղ՝ դիրքից դիրք է վազվզում եւ կարգադրութիւններ է անում, իսկ ես անխռով խորհում էի, թէ ինչպէս սկսեմ: Մարտիկներից մի տասնեակ ուղարկեցի դէպի առաջ, իսկ մենք 2000-2500 քայլ հեռուից սկսեցինք որոտընդոստ համազարկը: Մեզ հետ եկած անդէն դիւղացիներն էլ «ուռա՛»ներով սրտապնդում էին մեզ: Այդ աղմուկը դիշերային խորհրդաւորութեան մէջ ահաւոր տպաւորութիւն էր թողնում, եւ զարմանալի չէ, որ Դամբըռուլղի թուրք թաղի բոլոր ճրագները անմիջապէս մարեցին, երթեւեկութիւնը փողոցներում դադարեց եւ յարձակումները հայերի վրա վերջ գտան: Թուրքերի սարսափը մեծ էր, մանաւանդ, այն պատճառով, որ հայկական դիրքերին մօտ գտնւող մի քանի թրքական տներ յօդս ցընդեցին մեր սումրերից:

Մենք կրակեցինք մօտ 2000 փամփուշտ: Կասկածում եմ թէ մեր փամփուշտները շատ մարդ գլորեցին. բայց սարսափը մեծ էր: Յամենայն դէպս, մեր թիկունքային հարւածը վճռական էր եւ չչմեցրեց թուրքերին:

Երբ առաւօտեան վերադարձանք քաղաք, մեր յաղթանակը այլ-եւս ակներեւ էր. հայերը ցնծութեան մէջ էին: Երեւանցիք ոյժառած՝ միաբերան գոռում էին. Զա՛րկ, Երեւան ջան, զա՛րկ:

Գիշերային այս գրոհը բոլորովին բարձրացրեց քաղաքի հայերի բարոյական կտրովը, ոգեպնդեց ու բարձրացրեց նաեւ նահանգի հայութեան տրամադրութիւնը:

Միւս օրը առաւօտեան դնացի տեսնելու խէչօին: Նրա դէմքը փայլում էր ուրախութիւնից: Նա պինդ գրկեց ինձ, տաք-տաք համբուրեց ու ասաց.

— Խաթաբեա՛ր, դու որ մի շարաթ կռիւ անես, Քանաքեռի ջարախանան*) քեզ չի հերքի:

*) Քանաքեռի գէնքի պետական պահեստ:

II

ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆԴԻՊՈՒՄՍ ԴՈՒՄԱՆԻ ՀԵՏ

Հակառակ Բազուի Կենտրոնական Կոմիտէի կարգադրութեան, ընկերական մի պարտականութիւն կատարելու նպատակով, 1905թ. յունիսի վերջերին եւ Երեւանից վերադարձայ Բազու:

Այդ ժամանակ Մարտիրոսը*) եւ Ալեքսանդրապոլցի Մուկուչը (Մկօ) բանտարկւած էին Նակաշիճէի առաջին մահափորձի պատճառով, որ անցել էր անյաջող: Պէտք է տեղի ունենար ղինւորական դատ, եւ բանտարկւած ընկերները համոզւած էին, որ դատարանը մահւան պատիժ կամ յաւիտենական տաժանակիր աշխատանքի վճիռ պիտի տայ: Մարտիրոսը նամակ էր գրել Երեւան եւ խնդրում էր, որ ամէն կերպ աշխատենք, բանտից մինչեւ դատարան տանելը, փախցընել իրենց, իսկ եթէ այդ չյաջողւի, ուսմբ նետել եւ ղինւոր պահակները հետ միասին իրենց էլ սպանել:

Այս նամակի մասին լուրջ խորհրդակցութիւն ունեցանք Խէչօն, Մկրտիչն ու ես, եւ Բազու մեկնելու էլ տեղի ունեցաւ նրանց ղիտութեամբ եւ համաձայնութեամբ: Երեքիս կարծիքն էլ այն էր, որ Մարտիրոսի երկրորդ ցանկութիւնը պէտք էր կատարել այն դէպքում միայն, երբ դատարանը մահւան պատժի վճիռ տար, իսկ տաժանակիր աշխատանքի պարագային կարիք չկար ղիմելու սպանութեան:

Իմ նորից Բազուում երեւալուց չափազանց դժգոհ էր Կենտր. Կոմիտէն, որի պատասխանատուանդամ ընկ. Ա. Գիւլիսանդանեանը սատիկ յանդիմանեց ինձ՝ արարքս համարելով անկարգապահութիւն եւ ինքնազլխութիւն:

— Ինչպէ՞ս կարելի է այս պայմաններում գործ անել, երբ ամէն մարդ իր ուղածն է առաջ տանում ու հրահանգներին չի ենթարկւում, զանգատուում էր նա: Իսկ մեր սիրելի Պապազան կշտամբում էր —

— Ա՛յ տղայ, դու հօ գլի՞ չե՞ս, ինչո՞ւ եկար, չէ՞ որ ոստիկանները շան նման փնտրում են քեզ:

Ես ի՞նչ կարող էի պատասխանել աւագ ընկերների դառն խօսքերին, մանաւանդ որ որոշւած էր երեքիս վճիռը ոչ ոքի չյայտնել:

*) Մարտիրոս Զարուխեան, յայտնի դաշնակցական մարտիկ. սպանեց պարսկական կոնսուլը:

ինձ մնում էր միայն քրտնել ու սպասել, թէ երբ պիտի օձիքս աղատ թողնին :

Հակառակ կրածս նախատինքներին ու յանդիմանութեան, այնուամենայնիւ ես վճռեցի չհեռանալ Բաղուից, մինչեւ չկատարեմ մեր երեքի որոշումը : Եւ նոյն իսկ բանտ էլ զնացի այցելելու Մարտիրոսին եւ Մուկուչին : Մարտիրոսի քոյրը՝ Սաթենիկը ինձ ներկայացնելով եղբօր տեղ՝ արտօնութիւն էր ստացել, եւ նրա հետ միասին զնացինք բանտ, ուր բաւական երկար խօսեցի Մարտիրոսի հետ, բացատրեցի, որ յուսահատուելու կարիք չկայ, յայտնեցի մեր երեքիս վճիռը եւ հաղորդեցի Խէչօի եւ Մկրտչի ջերմ բարեւները : Առանձնապէս պնդեցի, որ եթէ դատարանը տաժանակիր աշխատանքի վճիռ արձակէ, չպէտք է ումբի օգնութեան դիմել, նախ՝ որովհետեւ տաժանակիր աշխատանքի տեղից շատ շատերն են փախել եւ աղատուել, ուրեմն, իրենք էլ կարող են աղատուել : Երկրորդ՝ ոռոսական յեղափոխական շարժումը օր օրի վրա ծաւալւում ու լայն չափերի էր հասնում . ո՞վ դիտէ, թէ վաղը ինչ էր լինելու . արդեօք այսօրւայ հալածւողներն ու բանտարկւողները իշխանութեան տէր չպիտի դառնային :

Այս այցելութիւնը եւ Երեւանից բերած որոշումն ու խորհուրդները շատ լաւ ազդեցութիւն արին բանտարկեալների վրա : Դրանից յետոյ էլ ես դեռ մի-երկու շաբաթ մնացի Բաղում, երբ Երեւանից ստացեց մի անանկեալ հեռագիր : Այդ առթիւ մտայ Պապաշայի մօտ բացատրութիւն ուզելու : Հեռագիրը կրում էր Տէր-Յովհաննիսեան ստորագրութիւնը, որ ինձ անձանօթ էր : Պապաշան մի լաւ յանդիմանելուց յետոյ, որ դեռ չեմ հեռացել Բաղուից, յայտնեց, թէ հեռագրորդը Նիկոլ-Դումանն է, որ հրահանգում է անմիջապէս մեկնել Երեւան : Պապաշան իր կողմից էլ պնդեց, որ օր առաջ ճանապարհ ընկնեմ :

Ես յաջորդ օրն իսկ մեկնեցի եւ Երեւան հասնելուս պէս շտապեցի ներկայանալ Նիկոլին, որի ժամանակաւոր շտաբը գտնւում էր Յարսկայա փողոցի վրա, երրորդ թէ չորրորդ տունը Աստաֆեանից հաշւած :

Նիկոլը դեռ չէր եկել : Թէեւ Բաղում ես նրան մի քանի անգամ տեսել էի, բայց հետը ծանօթ չէի : Դուրս եկայ, որ մի քիչ դրօսնեմ, երբ հեռից տեսայ նրա գալը : Անմիջապէս վերադարձայ եւ կամաց-կամաց զնում էի յետեւից : Շտաբը մտնելիս նա նկատեց, որ ես էլ բարձրանում եմ սանդուխքներով : Դարձաւ ու հարցրեց .

— Ի՞նչ կայ . ո՞ւմ էք ուղում :

— Ձեր հեռագրի համաձայն եկել եմ, պատասխանեցի ես :

— Բագուի՞ց :

— Այո՛ :

Նա ներս մտաւ իր սենեակը, ուր նրան սպասում էին Գալուստ Ալոյեանը եւ պահեստապետ Հայկօն : Նրանց հետ կէս ժամի չափ խօսելուց յետոյ ինձ էլ կանչեց ներս : Ես մտայ, բարեւեցի եւ կանգ առի սեղանի մօտ : Նիկոլը քաղաքավարութեամբ պատասխանեց բարեւիս : Բարեւեց նաեւ Գալուստն եւ դառնալով Դուժանին՝ ասաց .

— Դէ՛հ, Նիկոլ, ես զնացի . էլ ինձ դորձ չկայ այստեղ :

Ու դուրս եկաւ : Նիկոլը հրաւիրեց ինձ նստելու եւ անմիջապէս անցաւ դորձի :

— Քո Բագու զնալու մասին, ասաց, խէչօն մանրամասն զեկուցել է ինձ : Կուսակցութիւնը պէտք եղած դէպքում գիտէ իր անելիքը : — Եւ սկսեց հարցաքննել .— Ի՞նչ կրթութիւն եմ ստացել, զինւորական ծառայութեան մէջ եղե՞լ եմ եւ այլն :

Ես, եթէ չեմ սխալւում, քսան մէկ տարեկան էի : Յայտնեցի, թէ՛ աւարտել եմ Երեւանի Գիմնազիայի չորրորդ դասարանը, թէ՛ եղել եմ Ախուլզինսկի Գնդի զինավարժական բաժնում եւ Բագուի հայ — թրքական ընդհարումների պատճառով կիսատ ձգել ու փախել եմ Բագու :

— Ծխում է՞ք, ընդհատեց նա, մի ծխախոտ առաջարկեց եւ ակնարկելով Նախաձէի ահարեկումը՝ շարունակեց .— Կուսակցութիւնը քո ձեռքով մի մեծ գործ է կատարել, այդ չի նշանակում, թէ դու հակառակ նրա Կենտրոնական Կոմիտէի հրահանգի կարող ես, կամ իրաւունք ունիս վերադառնալ այն վայրը, որտեղից քո իսկ ապահովութեան եւ իրեն յայտնի այլ պատճառներով հեռացրել է : Հայ ազատագրական պայքարը շատ մեծ է, քեայագէտութեան վայրկեաններն անխուսափելիօրէն գեռ կը դան, հարկաւոր է տնտեսել ուժերը եւ սպասել յարմար ժամանակի : Մանաւանդ դու, որ թէ Գիմնազիայում ես սովորել, թէ զինւորական Դպրոցում, շատ լաւ պէտք է հասկանաս, թէ ինչ բան է կարգապահութիւնը : Դու մնում ես իմ տրամադրութեան տակ . զնա՛, պէտք եղած դէպքում կը կանչեմ :

Ես լուռ, գլուխս կախ լսում էի : Մերթ տաք քրախը էր գալիս վրաս, մերթ պաղ : Ոյժ չունէի առարկելու կամ արդարանալու : Նրա պարզ, բայց կտրուկ եւ ազդող խօսքերը միւսում էին զլիսումս այլեւս երբեք չմոռացելու համար :

Ասպէս տեղի ունեցաւ իմ առաջին հանդիպումը Նիկոլ — Դուժանի հետ :

Երկու թէ երեք օր անցած նա ինձ նորից կանչեց մօտը: Կարգադրւած էր, որ Խէչօն Սարգիս Օտարաշեանի եւ Վահան Փափաղեանի (Կոմսի) հետ գնալ Նախիջևեանի շրջանը, իսկ ինձ ո՞ւր պիտի ուղարկէր, գեո չգիտէի: Նա ասլրում էր Սարգիս Օհանջանեանի տանը. այնտեղ էլ ընդունեց ինձ, բայց այս անգամ չատ աւելի սիրալիր ու մտերմական վերաբերումով: Նախ՝ ամենայն լրջութեամբ եւ մանրամասնօրէն հարց ու փորձ արաւ, թէ ինչպէ՞ս ահարկեցի Նախաշինին, ապա յայտարարեց.

— Դու պիտի անցնես Ղըրխրուլաղ: Քեզի կը տամ տասը զինւոր: Շրջանը ապահով վայրերից մէկն է, մեծ վտանգ չկայ. միակ վտանգը թարաքեաման է, որ կարող է յարձակում գործել հայ գիւղերի վրա, արդէլք լինել դաշտային աշխատանքներին եւ քչել գիւղացիների անասունները: Քեզ վրա դնում եմ նաեւ մի ուրիշ պարտականութիւն, որ աւելի կարեւոր է. տեղ հասնելուդ պէս իսկոյն պիտի կազմակերպես տեղական մարտական խմբեր, նախապատուութիւն տալով ուսն զինւորական ծառայութեան մէջ գտնւածներին: Կը կազմես նաեւ մէկ կամ երկու բացառիկ խումբ 15ական հոգուց եւ կը ցուցակագրես շրջանի բոլոր գէնքերն ու փամփուշտները:

Այսպէս խօսելով՝ սեղանի արկղից հանեց ուսական շտաբի հրատարակած զինւորական քարտէշը եւ փոխելով սեղանի վրա՝ ցոյց տւեց շրջանի բոլոր հայկական ու թրքական գիւղերը, հանգամանօրէն բացատրեց նրանցից իւրաքանչիւրի զինւորական նշանակութիւնը. յատկապէս երկարօրէն կանգ առաւ քոչուր թուրքերի բռնած վայրերի վրա՝ սկսած Բէղաքլուի բարձունքներից մինչեւ Սիլիմի լեռնանցքը: Եւ ի վերջոյ, կարգադրեց.

— Վաղը կանցնես շտաբ, կը ստանաս լիազօրագիրդ եւ Ղըրխրուլաղի մի քան տէրտէրի հետ կը մեկնիս շրջանդ: Տէրտէրը մի բանի օր է ինչ այստեղ է եւ իրենց շրջանի համար խմբապետ է խնդրում:

Այս բոլորը ինձ համար չլմեցնող անակնկալ էր: Ես այլ բան էի մտածում եւ բնաւ տրամադիր չէի Ղըրխրուլաղի պէս մի խաղաղ եւ մարտական տեսակէտից անհետաքրքիր շրջան գնալ: Եւ անհամարձակ դիմեցի Նիկոլին.

— Պարոն Նիկոլ, մի խնդիր ունիմ:

Նա գլուխը արագօրէն թեքեց իմ կողմը: Ես չարունակեցի:

— Դուք ինձ խումբ էք տալիս եւ ամբողջ շրջանի ղեկավար էք նշանակում. այդ իմ ուժերից վեր է. ես չեմ կարող արդարացնել ձեր յոյսերը. խնդրում եմ ինձ չուղարկէք Ղըրխրուլաղ, այլ պահէք ձեզ մօտ եւ օգտագործէք քաղաքական կոիւնքերի համար:

Նա, դէմքը մի քիչ խոփռած, սուր հայեացք նետեց վրաս եւ արտասանեց՝

— Վաղը առաւօտեան ժամը 9-ին եկէ՛ք շտաբ. պատրաստ եղէ՛ք մեկնելու Ղըրխըռուլաղ, — եւ ոսկրոտ ձեռքը պարզելով ինձ՝ աւելացրեց՝ ազատ էք, կարող էք գնալ:

Ինչ ոչինչ չէր մնում, բայց եթէ համակերպել: Հետեւեալ օրը առաւօտեան ժամը 9-ին ես արդէն շտաբումն էի: Նիկիլը յանձնեց ինձ լիազօրագիրը, կարգադրեց ստանալ խմբի ծախսերի համար հարկաւոր դրամը եւ փամփուշտներ ու հրացաններ:

— Իսկ տղաները կը ստանաս Մկրտիչից: Երբ ամէն բան պատրաստ լինի, մեկնելուց առաջ, երեկոյան դէմ անցիր այստեղ ինձ մօտ: Այսօր ամէն բան պատրաստ պէտք է լինի, որպէսզի վաղը ճանապարհէ՛ք:

Դումանի նշանակած ժամին երեկոյեան մտայ շտաբ: Նա մանրամասնօրէն պարզեց ինձ յանձնւած չրջանին եւ խմբին վերաբերող բոլոր կարեւոր խնդիրները եւ առանձնապէս կանգ առաւ մարտիկներին զինավարժութեան, կարգապահութեան եւ դէպի տեղական բնակչութիւնը ցոյց տրելիք վերաբերմունքի վրա:—

— Խստիւ հրահանգում եմ, ընդդէմ նա, ո՛չ մի դէպքում չմասնակցել տեղական դատական եւ այլ կարգի գործերին, որքանով որ նրանք կապւած չեն ձեր զինւորների եւ զինւորական պարտականութիւնների հետ: Իմ ցանկութիւնն է, որ ամէն կերպ խոյս տաք տեղական ժողովրդին նեղութիւն պատճառելուց եւ դժգոհութիւնների առիթ ստեղծելուց, մասնաւոր մատակարարման հարցերով: Այնտեղ, ուր ժողովուրդը ձեզ յօժար կամքով պարէն չի տրամադրի, գնեցէ՛ք. այդ նպատակով ձեզ դումար կը տրամադրեմ:

Այդ ժամանակ ամէն տեղ, սովորաբար, ժողովուրդն էր կերակրում մարտական խմբերին, բայց ես շատ լաւ ըմբռնում էի Դումանի մտահոգութիւնը. մի կողմից նա չէր ուզում որեւէ նեղութիւն պատճառել ժողովրդին, միւս կողմից, իր կարգադրութիւններով ուզում էր իրեն ենթակայ անհատներին ներշնչել Դաշնակցութեան գոհաբերող եւ ժողովրդասէր ոգին: Նա շատ մեծ կարեւորութիւն էր տալիս մարտիկների բարոյական մաքրութեան եւ զաղափարական անձնագոհութեան: Նա պահանջում էր, որ Դաշնակցականը իր կեանքով ու գործով օրինակ լինի ժողովրդին:

Բոլոր անհրաժեշտ հրահանգները տալուց յետոյ, նա կարգադրեց, որ մի ամիս վերջը վերադառնամ եւ ղեկուցում տամ կատարած աշխատանքներին եւ ինձ վստահւած չրջանի մասին:

Ղըրխրուլաղում մենք շատ քիչ ընդհարումներ ունեցանք: Մի ամսից յետոյ եւ վերադարձայ Երեւան Դումանին զեկուցում տալու համար: Ինձանից առաջ արդէն եկել էր վերեւ յիշւած քահանան՝ Տէր-Չաքարը, եւ մանրամասն պատմել շրջանի եւ իմ աշխատանքի մասին: Տէր-Չաքարը ասել էր Նիկոլին՝

— Նիկոլ, առաջ եւ խնդրում էի որ նրան մեր շրջանը չուղարկես. իբրեւ շատ ջահելի. հիմա խնդրում եմ, որ պահես մեզ մօտ եւ ուրիշ շրջան չփոխադրես:

Երբ Տէր-Չաքարից յետոյ եւ հասայ Երեւան եւ մանրամասն զեկուցում տւի Նիկոլին, առանձնապէս մատնանշելով դաշտային հսկիչ պահակների կատարած արդիւնաւէտ դերը՝ նա դո՛հ՝ հաւանութիւն տւեց իմ այս գործին եւ ասաց.

— Տեսա՞ք, այդ կէտը իմ հրահանգների մէջ չկար, մի բան էլ դեռ աւել էք արել: Դուք նորից կերթաք Ղըրխրուլաղ, ուր կը մնաք մինչեւ որ քոչլոր թուրքերը վայր իջնեն լեռներից: Ապա ես ձեզ կը կանչեմ եւ մի ուրիշ աւելի հետաքրքիր աշխատանք կը տամ:

Եւ առաջին անգամ ճաշի հրաւերեց իր մօտ:

